

УДК 94(477):[323.234:325.83“194/195”]“198”

ВИСВІТЛЕННЯ БОРОТЬБИ ОУН І УПА У ВІДКРИТОМУ ЛИСТІ В’ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА ДО ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК КПРС МИХАЙЛА ГОРБАЧОВА

Василь ДЕРЕВІНСЬКИЙ

Київський національний університет будівництва і архітектури,
кафедра політичних наук,
Повітрофлотський просп., 31, 03680, Київ, Україна

У статті проаналізовано відкритий лист до керівника СРСР Михайла Горбачова одного з лідерів українського дисидентства В’ячеслава Чорновола стосовно його оцінки українського збройного Руху Опору в 1940-1950-х роках. Важливість осмислення цього питання пов’язане з потребою з’ясувати істинне ставлення В. Чорновола до діяльності Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії, зважаючи на побутування різних думок щодо цього. Не менш вагомим завданням є дослідити, яким чином, і яку інформацію про Рух супротиву 1940-1950-х років отримувало українське суспільство в період існування радянської тоталітарної системи. На підставі вивчення змісту листа встановлено, що В. Чорновіл володів певним багажем знань про ОУН і УПА, змістовно і виважено виклав відому йому інформацію, що свідчила про значний масштаб руху, виявляла причини його розгортання. Автор відзначив, що відкритий лист В. Чорновола до генерального секретаря ЦК КПРС набув широкого розголосу в українському суспільстві й відіграв важливу роль у популяризації національно-визвольної боротьби 1940-1950-х років, а саме діяльності ОУН і УПА.

Ключові слова: В’ячеслав Чорновіл, Організація Українських Націоналістів, Українська Повстанська Армія, Рух Опору, лист, бандерівці.

В’ячеслав Чорновіл був знаковою постаттю, вплив якої позначався на розвитку суспільно-політичних процесів в Україні впродовж 1960–1990-х років. Його діяльність щодо поінформування суспільства про українські визвольні змагання 1940–1950-х років, як наукова проблема ще не осмислювалася. Немає студій, в яких аналізується зміст відкритого листа В. Чорновола до генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова щодо діяльності ОУН і УПА. Існують публікації присвячені певним постатям або історичному періоду, у яких йдеться про лист В. Чорновола до керівника СРСР, як один з елементів антуражу до обраної автором теми¹. Враховуючи побутування різних міркувань щодо трактування ставлення В. Чорновола до ОУН і УПА, існує потреба провести вивчення цього питання. Не менш вагомим завданням є дослідити, яким чином, і яку інформацію щодо руху спротиву 1940–1950-х років отримувало українське суспільство в період існування радянського режиму.

¹ Тарас Батенко, *Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст. Політичний портрет Богдана Гориня* (Львів: Кальварія, 1997), 114; Тарас Батенко, *“Я повстаю, отже, я існую...”: Політичний портрет Івана Геля (нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років)* (Львів: НТШ, 1999), 138.

Метою статті є проаналізувати відкритий лист В. Чорновола до М. Горбачова на предмет того, яку інформацію В. Чорновіл подавав у листі про діяльність ОУН і УПА. Осмислення вміщеної інформації дозволить зрозуміти наскільки В. Чорновіл був обізнаний з історією українського Руху Опору 1940–1950-х років і розкриє його судження про боротьбу ОУН і УПА. Виклад зазначеної теми сприятиме, як розширенню інформації в суспільстві про збройну боротьбу 1940–1950-х років і постать В. Чорновола, так і актуалізації уваги дослідників щодо цих питань.

У підрадянській Україні історія визвольної боротьби ОУН і УПА була однією з найтабуованіших тем. У 1970–1980-ті роки радянський пропагандистський фронт активно працював над дискредитацією учасників українського визвольного руху 1940–1950-х років. Друком виходили чисельні “викривальні” публікації про “ворогів народу”, “колаборантів”, “прислужників фашизму”, “українських буржуазних націоналістів” тощо².

Наукове осмислення теми, як і легальне поширення інформації про ОУН і УПА, було аргіогі неможливим у період радянського тоталітаризму. Громадськість могла отримувати якусь непідцензурну інформацію лише за умови “вкиду” нелегальних інформаційних матеріалів. Одним із джерел поширення таких матеріалів на початку 1970-х і у другій половині 1980-х років був заснований та редагований В. Чорноволом підпільний журнал “Український вісник”. Із вміщених у ньому публікацій суспільству відкривалось інше бачення українського визвольного руху 1940–1950-х років, ніж те, що трансливалося з офіційних видань. Діячі ОУН і УПА поставали учасниками організованого масштабного в просторі, тривалого в часі й чисельного в людському вимірі національно-визвольного руху, який вів боротьбу за політичну суб’єктність українського народу проти різних окупаційних режимів, зокрема, нацистського та комуністичного.

Завдяки поширенню “Українського вісника” активістами правдиві повідомлення про діяльність ОУН і УПА доходила до читачів. Інформаційний потік вразі зріс, коли матеріали “Українського вісника” розпочали трансливатися по т. зв. ворожих голосах – закордонних радіостанціях: “Свобода”, “Голос Америки”, Бі-Бі-Сі та ін. Себто В. Чорновіл зробив значний внесок у розвінчання радянських міфів про борців за волю України.

Розміщення в журналі матеріалів, присвячених визвольній боротьбі ОУН і УПА свідчило про неабияку мужність його редактора. Сам факт появи таких матеріалів у друкованому виданні наражав його видавців на розправу з боку радянських каральних органів. Навіть у часи горбачовської “Перебудови” співробітники радянської спецслужби вимагали від В. Чорновола, щоб він

² Володимир Беляєв та Михайло-Лев Рудницький, *Під чужими прапорами* (Київ: Радянський письменник, 1956), 245; Клим Дмитрук, *Безбатченки: документально-публіцистичний нарис* (Київ: Дніпро, 1980), 318 та ін.

утримався від публікації матеріалів про український Рух Опору 1940–1950-х років. Незважаючи на погрози, В. Чорновіл не відмовився подавати в журналі відповідну інформацію.

Напередодні відновлення видання “Українського вісника” В. Чорновіл звернувся з відкритим листом до керівника Радянського Союзу М. Горбачова, в якому вмістив опис діяльності українського збройного руху 1940–1950-х років, як ланки української визвольної боротьби ХХ ст.

Подібно, як праці В. Чорновола про радянські політичні репресії 1960-х років, відкритий лист до М. Горбачова спричинив великий резонанс у СРСР і поза його межами. Фактично лист став заявою українських політв’язнів про відновлення активної діяльності в Україні політичної опозиції, а також чи не найглибшим відзивом українського патріота про горбачовську “Перебудову”³. Лист потрапив за кордон, звучав по радіо, був оприлюднений різними виданнями, як української діаспори (“Сучасність”, “Смолоскип”, “Визвольний шлях”, “Шлях перемоги”), так й іноземними⁴. Унаслідок цього зміст листа став широковідомим і в Україні, і поза її межами.

Відомий український дослідник з діаспори А. Камінський уважав лист “програмним документом не лише самих гелсінців (членів Української гелсінської групи. – В. Д.), а й широкої суспільної динаміки, яка була виразником української політики того часу”⁵. Сам В. Чорновіл зазначав, що в цьому листі подана політична платформа “Українського вісника” – позацензурного журналу, який виходив у 1970-х роках, і випуск якого було відновлено у серпні 1987 р.⁶

Звернення В. Чорновола мотивувало відомих діячів різних народів направити відкриті листи до М. Горбачова. Зокрема, визначний вірменський діяч, колишній політв’язень Паруйр Айрік’ян написав подібного листа, в якому зауважив, що “з великим інтересом прочитав відкритий лист українського журналіста В. Чорновола”⁷.

Значення відкритого листа в історії відродження українського національного руху другої половини 1980-х років зумовило певну міфологізацію його авторства.

³ Василь Деревінський, “Значення відкритого листа В. Чорновола до генсека ЦК КПРС М. Горбачова в історії українського національно-визвольного руху кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.,” *Наукова конференція молодих вчених, аспірантів і студентів КНУБА: тези доповідей* (Київ: КНУБА, 2008), 10.

⁴ Viacheslav Tschornowil, “Offener brier an den Generalsekretär des ZK der KpdSU M. S. Gorbatschow,” *Ukraine-Report 2* (1988): 3–22; “Dies alles ist vorläufig noch eine Revolution der Worte”. In einem offenen Brief an Gorbatschow weist der ukrainische Journalist Tschornowil auf die Bedeutung der Perestroika für die Region hin,” *Frankfurter Rundschau*, 24 Mai, 1988, 4.

⁵ Анатолій Камінський, *На перехідному етапі. “Гласність”. “Перебудова” і “демократизація” на Україні* (Мюнхен: Український вільний університет, 1996), 316.

⁶ Тези виступу В. Чорновола на прес-конференції в Москві, 5 серпня 1987 р., Архів В’ячеслава Чорновола.

⁷ Паруйр Айрік’ян, “Відкритий лист Генеральному секретарю ЦК КПРС Горбачову М. С.,” *Український вісник* 8 (1987): 65.

Сьогодні в літературі існує думка, що лист був написаний не одним автором, а кількома, що, на наш погляд, не відповідає дійсності⁸.

Уперше згадка про долучення інших людей до написання відкритого листа з'явилася в працях львівського історика Тараса Батенка. У своїй книзі про Богдана Гориня він, посилаючись на Івана Геля, написав, що “над листом генсеку, попри головну роботу редактора (тобто В. Чорновола. – В. Д.), рівно ж працювала вся редколегія”⁹. У книзі про І. Геля, виданій двома роками пізніше, Т. Батенко пише вже про спільне редагування відкритого листа генеральному секретареві ЦК КПРС М. Горбачову авторства В. Чорновола. Відбулося це під час святкування 50-річчя І. Геля, на якому були присутні В. Чорновіл, Михайло Горинь, Зенон Попадюк, Роман Писарчук, Микола Вітер¹⁰.

Крім того, у другій книжці Т. Батенко однозначно зазначив, що автором листа був В. Чорновіл. Про авторство В. Чорновола знаходимо підтвердження у висловлюваннях Богдана Гориня, Михайла Косіва¹¹. І. Гель у розмові з Атенією Пашко розповів, що на його ювілей В. Чорновіл виходив окремо з його гостями й зачитував підготовлений текст листа. Підтверджує авторство В. Чорновола редакційна стаття в сьомому номері “Українського вісника”, в якому вперше було надруковано лист, а також повідомлення редколегії “Українського вісника” для радянської та зарубіжної преси від 31 серпня 1987 р. Сам В. Чорновіл на прес-конференції в Москві 5 серпня 1987 р. також підтвердив своє авторство. У сьомому номері “Українського вісника” він зазначив, що тези листа були підготовлені ще весною 1987 р.¹² З метою зменшення обсягу листа з першого його варіанта було вилючено багато інформації про репресії 1970–1980-х років, окремі фрагменти якої подано в тому ж номері журналу¹³. Відтак зі здобуттям незалежності України В. Чорновіл підтвердив своє авторство відкритого листа¹⁴.

Таким чином, навіть якщо припустити, що існувала потреба приховати авторство інших осіб, то про це в роки незалежності України було б оголошено, як, скажімо, імена тих осіб, які допомагали видавати “Український вісник” у 1970-х роках. Отже, єдиним автором відкритого листа до генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, безсумнівно, слід вважати В. Чорновола.

Цінність відкритого листа полягає у самому факті публічного представлення поглядів В. Чорновола про боротьбу ОУН і УПА. У попередні роки він, як редактор “Українського вісника”, вміщував у ньому лише фактичні дані, або

⁸ Андрій Семененко, “УГС/УРП в боротьбі за незалежність України (1988–1991),” *Українознавство* 3 (2007): 82–87.

⁹ Тарас Батенко, *Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст.*, 114.

¹⁰ Тарас Батенко, “Я повстаю, отже, я існую...”: *Політичний портрет Івана Геля*, 138.

¹¹ Михайло Косів, “Немов негасимий вулкан,” *Молода нація* 4 (2005): 75.

¹² В'ячеслав Чорновіл, “Дещо про “демократію по-брежнєвськи,” *Український вісник* 7 (1987): 69.

¹³ Там само, 73.

¹⁴ “Виступ В. Чорновола на обговоренні його творів висунутих на здобуття Шевченківської премії в Будинку вчителя в лютому 1996 р.,” *Час*, 7–13 квітня 2000, 3.

певний документ без своїх оціночних суджень. Особливо цінним і сміливим, як для авторського тексту написаного у радянський період є розгляд визвольних змагань 1940–1950-х років, як невіддільної ланки української визвольної боротьби.

Серед етапів національного спротиву В. Чорновіл виділяє період Української революції 1917–1921 рр., коли відбувся потужний вибух “національної самосвідомості й національно-державної самодіяльності українського народу”¹⁵. Далі подає “таку свіжу ще сторінку української історії, як партизанську і підпільну боротьбу” 1940–1950-х років. Як останній етап визвольного руху розглядається діяльність нового покоління українських будителів, просвітників і підпільників 1960–1980-х років.

В. Чорновіл виступив із закликом “чесно і мужньо сказати всю правду про минуле, не залишаючи “білих плям”, не оминаючи складних, не раз драматичних моментів історії”. Потрібно відзначити, що В. Чорновіл чи не вперше в підрадянській Україні 1980-х років відкрито підняв тему Голодомору 1932–1933 рр., назвавши його “найбільшою і найганебнішою “білою плямою” в радянській історії України”. Автор листа недвозначно заявив про штучний характер злочину проти людяності, організований Й. Сталіном. Більше того, В. Чорновіл наголосив, що Голодомор, який забрав мільйони людських життів, був “справжнім геноцидом української нації”, а радянський режим намагався стерти пам’ять про мільйони померлих, не ставлячи пам’ятних знаків, не лишаючи навіть могил жертв.

Розглядаючи в листі збройну боротьбу 1940–1950-х років, В. Чорновіл розвінчував радянську пропагандистську машину, що маніпулювала низкою термінів для демонізації руху і діячів, які виступали на захист національних прав спільноти. Не вдаючись до першопричин появи терміну “бандерівець”, автор відзначив використання цієї назви радянською пропагандою для очорнення учасників Руху спротиву 1940–1950-х років. Однак, на цьому його використання в пропагандистських цілях не обмежувалося. В. Чорновіл вказує, що з подібною конотацією терміну “бандерівець” радянська пропаганда, “істинно російська людина” й “обрусілі іногородці” називали вихідців із західної частини України, і взагалі, кожного, хто постійно послуговується українською літературною мовою і виявляв бодай мінімальну національну самосвідомість. Висловленими в листі судженнями В. Чорновіл підважував слушність радянського кліше щодо поняття “бандерівець”, як і взагалі негативістського трактування українського визвольного руху 1940–1950-х років.

В. Чорновіл зауважував, що бурхлива історія збройної боротьби на західноукраїнських землях була улюбленою темою радянської пропагандистської машини, яка десятиліттями спеціалізувалася на викритті т. зв. українських буржуазних націоналістів. Для створення потрібної картинки про “звірства

¹⁵ В’ячеслав Чорновіл, “Відкритий лист генеральному секретареві ЦК КПРС М. С. Горбачову,” *Український вісник* 7 (1987): 12.

бандерівців” витягувались окремі злочини скоєні особами причетними до підпілля і шляхом гіперболізації їх дій весь визвольний рух оголошувався злочинним. Хоча беззаконня є звичним явищем у роки війни, від них не убезпечений жоден визвольний рух чи силові структури воюючих сторін.

Саме тому В. Чорновіл писав в листі, що “найлегше викривати окремих осіб з націоналістичного підпілля, писати про “звірства бандерівців”... а треба розглянутися спокійніше й ширше, докопатися до причин цього масового народного руху, в якому від початку брали участь не якісь там окремі бандити, що ховались по бункерах, а десятки й сотні тисяч, підтримані більшістю населення Західної України. Без такої підтримки й на самому сліпому терорі неможливо було б майже десятиліття вистояти проти потужної державної машини”¹⁶.

В. Чорновіл висловив обґрунтовану думку про те, що раніше чи пізніше доведеться визнати, що визвольний рух 1940–1950-х років охоплював різні соціальні прошарки (від найбідніших селян до студентів та інтелігенції), був перш за все рухом національним, скерованим проти сталінського режиму й терористичних методів його збереження.

У відкритому листі до генсека КПРС В. Чорновіл проаналізував причини формування антирадянських настроїв західноукраїнського населення. Крах певних прорадянських симпатій відзначав з кінця 1920-х років, коли розпочалося згортання українізації, відбувся погром української культури, прокотився Голодомор. Зрозуміло, що через ці дії населення Західної України не зустрічало у 1939 р. радянську владу як визволителів. Потужним каталізатором антирадянських настроїв, що штовхнув маси до збройної боротьби, В. Чорновіл називає радянський терор 1939–1941 рр.: численні арешти, мордування, розстріли, вивезення населення, нарешті, знищення в’язнів при відступі радянських військ у перші дні війни. Зважаючи на комплекс таких причин, автор робить висновок, що багато хто з мешканців Західної України при наближенні Червоної армії у 1944 р. цілком вмотивовано йшов у підпілля, або втікав на Захід.

Підсумовуючи описання збройної боротьби 1940–1950-х років, В. Чорновіл вказує на потребу переосмислення історії українського народу через призму власних національних координат. Себто, автор закликає перестати дивитися на “сторінки своєї історії не власними очима, а хижо примруженим поглядом “істинно російської людини”¹⁷.

В. Чорновіл, як один із подвижників одного з етапів визвольної боротьби 1960–1980-х років, добре усвідомлював важливість проведення реконструкції історичної тяглості змагань за національну суверенність; потребу масового поширення в суспільстві об’єктивної інформації про Рух спротиву для відновлення національної пам’яті, формування національної свідомості, національної консолідації української спільноти.

¹⁶ Чорновіл, “Відкритий лист генеральному секретареві ЦК КПРС М. С. Горбачову,” 19.

¹⁷ Там само, 20.

Важливу роль у популяризації визвольної боротьби, а саме діяльності ОУН і УПА, відіграв його відкритий лист до генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, який набув широкого розголосу. Зрозуміло, що формат листа не дозволив В. Чорноволу ґрунтовно розглянути збройну боротьбу проти радянського режиму у 1940–1950-х роках. Проте, лист давав читачам цілком відмінне бачення особливо табуованої радянською тоталітарною системою теми в час, коли устої цього суспільного ладу здавалися непорушними. В. Чорновіл був одним з перших, хто відкрито в підрадянській Україні 1980-х років заявив про законність української визвольної боротьби, яка підтримувалася більшістю населення у західному регіоні України.

Викладений у цій статті матеріал не вичерпує питання щодо рівня осмислення, сприйняття і популяризації В. Чорноволом теми діяльності українського визвольного руху 1940–1950-х років і потребує подальшого наукового опрацювання.

CONSIDERATION OF THE STRUGGLE OF THE OUN AND THE UPA IN OPEN LETTER FROM VYACHESLAV CHORNOVIL TO THE GENERAL SECRETARY OF THE CENTRAL COMMITTEE OF THE CPSU MIKHAIL GORBACHEV

Vasyl DEREVINSKYI

Kyiv National University of Civil Engineering and Architecture
the Chair of Political Science

31 Povitroflotskyi ave, 03680, Kyiv, Ukraine

Viacheslav Chornovil was one of the notable figures whose influence influenced the development of socio-political processes in Ukraine during the 1960–1990s. His work on informing society about the Ukrainian liberation struggles of the 1940–1950s as a scientific problem has not yet been considered. There are no studies in which the content of the information on OUN and UPA contained in an open letter to M. Gorbachev was analyzed. There are publications devoted to certain figures or historical period, in which the letter of Chornovil to the head of the USSR is briefly examined. Taking into account the existence of various considerations regarding the interpretation of V. Chornovil's attitude towards the OUN and the UPA, there is a need to study this issue.

The purpose of the article is to analyze the open letter of V. Chornovil to the Secretary General of the Central Committee of the CPSU, M. Gorbachev, on the subject of what information V. Chornovil filed in a letter on the activities of the OUN and the UPA. Studying this information will allow us to understand how thoroughly V. Chornovil was aware of the history of the Ukrainian resistance movement of 1940–1950's and will reveal his certain judgments about the struggle of the OUN and the UPA. Consideration of this topic will promote the dissemination in the society of information on the armed struggle of the 1940–1950's, the identity of V. Chornovil, as well as actualizes the attention of researchers to these issues.

In the Soviet Ukraine, the history of the OUN and UPA liberation struggle was one of the most tabooed topics. In the 1970s and 1980s, the Soviet propaganda front actively worked to demonize the participants of the Ukrainian liberation movement of the 1940–1950s.

In 1987, V. Chornovil addressed an open letter to the head of the Soviet Union – General Secretary of the Central Committee of the CPSU, Mikhail Gorbachev. In it, without fear, wrote about the activities of the Ukrainian armed movement of the 1940's and 1950's. The struggle of the OUN and the UPA was interpreted by V. Chornovil as one of the stages of the Ukrainian liberation movement of the twentieth century. An open letter to M. Gorbachev caused great resonance in the USSR and abroad.

The value of the open letter lies in the very fact of V. Chornovil's open disclosure to the general public of his own views on the armed struggle of the OUN-UPA. In previous years, he as editor of the "Ukrainian Herald" contained only actual data or a certain document without his judgmental judgments. Particularly valuable and courageous for the author's text written in the second half of the 1980's in Soviet Ukraine is the consideration of the liberation struggle of the 1940–1950s as an inseparable part of the Ukrainian liberation struggle of the twentieth century.

An important role in the dissemination of true information about OUN and UPA was played by V. Chornovil's open letter to the general secretary of the Central Committee of the CPSU, M. Gorbachev. It is clear that the format of the letter did not allow V. Chornovil to thoroughly consider the Ukrainian armed struggle of the 1940–1950s. However, the readers could find information hidden by Soviet propagandists. Vyacheslav Chornovil depicted members of the OUN and the UPA by people who rose massively to defend their national rights. That is, V. Chornovil was one of the first who was openly in the Soviet Ukraine of the 1980's declared the legitimacy of the Ukrainian liberation war, which was supported by the majority of the population of Western Ukraine.

REFERENCES

- Airikian, Parurir. "Vidkrytyi lyst Heneralnomu sekretariu TsK KPRS Horbachovu M. S." *Ukrainskyi visnyk* 8 (1987): 62–65. (in Ukrainian).
- Batenko, Taras. "Ia povstaiu, otzhe, ya isnuiu...": *Politychnyi portret Ivana Helia (narysy z istorii ukrainskoho rukhu oporu kintsia 1950-kh – pochatku 1990-kh rokiv*. Lviv: NTSh, 1999. (in Ukrainian).
- Batenko, Taras. *Opozytsiina osobystist: druha polovyna XX st. Politychnyi portret Bohdana Horynia*. Lviv: Kalvariia, 1997. (in Ukrainian).
- Bieliaiev Volodymyr ta Mykhailo-Lev Rudnytskyi. *Pid chuzhymy praporamy*. Kyiv: Radianskyi pismennyk, 1956. (in Ukrainian).
- Chornovil, Viacheslav. "Deshcho pro "demokratiiu po-brezhnievsky." *Ukrainskyi visnyk* 7 (1987): 67–69. (in Ukrainian).
- Chornovil, Viacheslav. "Vidkrytyi lyst heneralnomu sekretarevi TsK KPRS M. S. Horbachovu." *Ukrainskyi visnyk* 7 (1987): 7–31. (in Ukrainian).
- "Dies alles ist vorläufig noch eine Revolution der Worte". In einem offenen Brief an Gorbatschow weist der ukrainische Journalist Tschornovil auf die Bedeutung der Perestroika für die Region hin," *Frankfurter Rundschau*, 24 Mai, 1988. 3–4. (in German).
- Derevynskyi, Vasyl. "Znachennia vidkrytoho lysta V. Chornovola do henseka TsK KPRS M. Horbachova v istorii ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu kintsia 80-kh – pochatku 90-kh rr. ŐŐ st." *Naukova konferentsiia molodykh vchenykh, aspirantiv i studentiv KNUBA: tezy dopovidei* (Kyiv: KNUBA, 2008). 10. (in Ukrainian).
- Dmytruk, Klym. *Bezbatchenky: dokumentalno-publitsystychnyi narys*. Kyiv: Dnipro, 1980. (in Ukrainian).

- Kaminskyi, Anatolii. *Na perekhidnomu etapi. "Hlasnist". "Perebudova" i "demokratyzatsiia" na Ukraini*. Miunkhen: Ukrainskyi vilnyi universytet, 1996. (in Ukrainian).
- Kosiv, Mykhailo. "Nemov nevhasyymi vulkan." *Moloda natsiia* 4 (2005): 64–81. (in Ukrainian).
- Semenenko, Andrii. "UHS/URP v borotbi za nezalezhnist Ukrainy (1988–1991)." *Ukrainoznavstvo* 3 (2007): 82–87. (in Ukrainian).
- Tezy vystupu V. Chornovola na pres-konferentsii v Moskvi. 5 serpnia 1987 r. Arkhiv Viacheslava Chornovola. (in Ukrainian).
- Tschornowil, Viacheslav. "Offener brier an den Generalsekretär des ZK der KpdSU M. S. Gorbatschow," *Ukraine-Report* 2 (1988): 3–22. (in German).
- "Vystup V. Chornovola na obhovoreni yoho tvoriv vysunutykh na zdobuttia Shevchenkivskoi premii v Budynku vchytelia v liutomu 1996 r." *Chas*. 7–13 kvitnia 2000. 3. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії: 15 вересня 2017 р.
Прийнята до друку: 19 грудня 2017 р.